

พระไตรลักษณ์

โดย

พระอาจารย์ภักทันทะ อาสภเถระ

อัครมหาภิกษุญาณจริย*

การเจริญกรรมฐาน มีอยู่ ๒ ประการคือ การเจริญสมถกรรมฐานประการหนึ่ง และการเจริญวิปัสณากรรมฐานประการหนึ่ง

การเจริญสมถกรรมฐานนั้น มีการเจริญกันแม้ในสมัยที่พระพุทธศาสนายังไม่อุบัติขึ้นในโลก แต่เมื่อถึงสมัยที่พระพุทธศาสนาอุบัติขึ้นในโลกแล้ว การเจริญสมถกรรมฐานก็หย่อนความนิยมลงครั้งนี้ ก็เพราะเมื่อบุคคลทั้งหลายได้รู้จักคุณค่าของการเจริญวิปัสณากรรมฐานแล้ว ก็ได้หันมาเจริญวิปัสณากรรมฐานกันเป็นส่วนมาก

แท้จริง การเจริญสมถกรรมฐาน ก็นับว่าเป็นภาวนามยกุลศอันประเสริฐอยู่ประการหนึ่ง แต่ไม่มีคุณภาพเป็นพิเศษเท่าเทียมกับการเจริญวิปัสณากรรมฐาน เพราะการเจริญสมถกรรมฐานนี้ย่อมมีอยู่ทั้งสมัยนอกพุทธกาล และทั้งในพุทธกาล ซึ่งบรรดาบุคคลผู้ใฝ่ใจทั้งหลายอาจเจริญได้เสมอ

เราท่านทั้งหลายได้เคยเจริญสมถกรรมฐานกันมาด้วยกันแล้วทุกท่าน ถึงแม้ว่าท่านจะไม่เคยเจริญในปัจจุบันชาตินี้ แต่ในอดีตชาติย่อมเคยเจริญมาด้วยกันแล้วทั้งสิ้น และได้เคยเจริญกันมาจนนับครั้งไม่ถ้วนแล้วด้วย นี่ประการหนึ่ง

อีกประการหนึ่ง อานิสงส์ของการเจริญสมถกรรมฐานนี้จะได้ผลอย่างมากเพียงไปเกิดใน พรหมโลก ภูมิใดภูมิหนึ่งตามกำลังที่ตนปฏิบัติได้ เมื่อสิ้นอานิสงส์ของกุศล

* บรรยาย ณ พระอุโบสถวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ กรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๓ ธันวาคม ๒๕๕๕.

ปัจจุบันพระอาจารย์ภักทันทะ อาสภเถระ อัครมหาภิกษุญาณจริย อายุ ๕๑ ปี เป็นพระวิปัสณาจารย์ใหญ่ ประจำอยู่สำนักภักทันทะอาสภเถราราวท หมู่ ๑ บ้านหนองปรือ อ. เมือง จ. ชลบุรี

นั่นแล้วก็ต้องกลับมาเกิดในกามสุคติภูมิ และต่อจากนั้นก็อาจไปเกิดในภูมิใด ๆ ตลอดลง
ไปจนถึงอบายภูมิก็ได้ แล้วแต่กรรมที่แต่ละบุคคลได้กระทำไว้

จึงเป็นอันเห็นได้ว่า การเจริญสมถกรรมฐานนั้น ไม่สามารถจะนำสัตว์ให้พ้น
ไปจากสังสารวัฏฏ์ทุกข์ได้อย่างแท้จริงแต่ประการใด ต่างกับการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน
เพราะการเจริญวิปัสสนากรรมฐานนั้น จะมีได้แต่ในสมัยพระพุทธรูปกาลเท่านั้น สมัยนอก
พุทธรูปกาล ไม่อาจมีขึ้นได้ ทั้งนี้ก็เพราะว่า การเจริญวิปัสสนากรรมฐานนั้น จะบังเกิดขึ้น
ได้ก็โดยเฉพาะแก่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยเฉพาะเท่านั้น
ฉะนั้น トラบใดที่ยังไม่มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลกนี้ การเจริญวิปัสสนา
กรรมฐานก็ย่อมเกิดมีขึ้นไม่ได้ บุคคลใด ๆ แม้จะมีความใฝ่ใจในการปฏิบัติวิปัสสนา
กรรมฐานอยู่ หากในสมัยพุทธรูปกาลไม่ได้เกิดขึ้นในภูมิประเทศอันเหมาะสมแล้ว ก็ไม่มี
โอกาสเจริญวิปัสสนากรรมฐานได้เป็นอันเกิดมาเสียเวลาเปล่าไปชาติหนึ่ง การเกิดมา
เสียเวลาเปล่าดังกล่าวนี้ของแต่ละบุคคลนั้น มีปริมาณมากมายเหลือที่จะคณาด้วยการ
เจริญวิปัสสนากรรมฐานเป็นภาวนามยกุลอันมีอยู่เฉพาะกาลดังนี้ จึงนับว่าเป็นคุณภาพ
พิเศษประการหนึ่ง อีกประการหนึ่ง อานิสงส์ของการเจริญวิปัสสนากรรมฐานสามารถ
นำบุคคลให้พ้นไปจากสังสารวัฏฏ์ทุกข์ได้อย่างจริงจัง ผู้ใดปฏิบัติจนถึงมรรคผลเกิดขึ้น
แก่ตนแล้ว ย่อมตัดภพชาติให้น้อยลง อย่างมากจะเหลืออีกเพียง ๗ ชาติ และถ้าสามารถ
เจริญจนอรหัตตมคคอรหัตตผลจิตเกิดขึ้นแล้ว ย่อมตัดภพชาติให้สิ้นไปไม่มีเหลือ ไม่
จำต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป การเจริญวิปัสสนากรรมฐานนี้ จึงนับว่ามีคุณภาพเป็น
พิเศษอีกประการหนึ่ง ซึ่งเราท่านทั้งหลายยังไม่เคยได้เจริญวิปัสสนากรรมฐานกันมาแต่
ก่อนหรือจะได้เคยเจริญกันมาบ้างก็แต่เพียงเล็กน้อย ยังไม่ถึงขนาดที่มรรคผลเกิดขึ้นแก่
ตน จึงยังไม่พ้นไปจากสังสารวัฏฏ์ทุกข์

การที่กล่าวว่า เราท่านทั้งหลายเคยเจริญสมถกรรมฐานกันมาแต่อดีตชาติ
มากมายหนักหนาจนนับครั้งไม่ถ้วนนั้น ก็โดยอาศัยหลักฐานอันเป็นพุทธรูปพระพุทธรูป
เทศนาไว้ว่า มหาภคินีคือโลกที่เราอาศัยอยู่นี้ ได้ถูกทำลายด้วยไฟ ด้วยน้ำ ด้วยลม
มากมายจนไม่สามารถจะนับประมาณได้ว่าเป็นจำนวนกี่ครั้งก็หนแล เมื่อโลกจะถูก
ทำลายแต่ละครั้งนั้น บรรดาสัตว์ทั้งหลายที่อาศัยอยู่ในโลกก็ต้องไปเกิดในพรหมภูมิ
ด้วยกันทั้งสิ้น นอกจากนี้ การที่สัตว์จะไปเกิดในพรหมภูมิได้ก็ต้องอาศัยอานิสงส์ของ

ฉน จนนัน จึเป็นข้อพิสูจน์ให้เห็นได้ว่า เราทำนั้งหลายนั้งได้เคยปฏิบัติสมถกรรมฐาน จนถึงได้ฉนนั้นมากหลายชาติจนไม่สามารถจะนับประมาณได้เช่นกัน

เหตุที่เรากทำนั้งหลายได้เจริญสมถกรรมฐานจนถึงได้ฉน และได้ไปเกิดใน พรหมภูมินั้นก็คือ ก่อนที่โลกจะถูกทำลายแต่ละครั้งย้อนถ้อยหลังไปประมาณ ๑ แสนปี มีเทพดาองค์หนึ่งมีนามว่า โลกพยุหะ ได้มาประกาศก้องไปทั่วท้องจักรวาล เพื่อให้ปวง สัตว์นั้งหลายได้สำนึกตนว่า อีก ๑ แสนปี โลกนี้จะถึงซึ่งความพินาศ และเพื่อให้สัตว์ นั้งหลายได้พ้นไปจากโลกนี้ก่อนที่โลกจะถูกทำลาย จึเจริญชวนให้บรรดาสัตว์นั้งหลาย ได้เจริญ พรหมวิหารธรรม ๔ ประการ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา เมื่อโลก พยุหะเทพเจ้าได้ประกาศไปเช่นนี้แล้ว สัตว์นั้งหลายก็จะรู้สึกตระหนกตกใจ ต่างก็จะละ ซึ่งอกุศลกรรมที่ตนกระทำอยู่โดยฉับพลัน และหันมาเจริญพรหมวิหารธรรมกันทันที เมื่อสัตว์นั้งหลายได้ละอกุศลกรรมและมันอยู่ในพรหมวิหารธรรมโดยทั่วกันเช่นนี้ อปรา ปริยเวทนิยกรรม ฝ่ายกุศลก็มีโอกาสสนับสนุน จนกระทำให้สัตว์นั้งหลายสามารถเจริญ สมถกรรมฐานจนได้บรรลุฉนอันมีอานิสงส์ให้สัตว์นั้งหลายได้ไปบังเกิดในพรหมภูมิ โดยทั่วกัน ดังที่สาธกหลักฐานกล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคอรรรถถกถาว่า

“อปราปริยเวทยกมมรทิตอ สัสาเร สัสรนุโต นาม นตุถิ”

ซึ่งแปลเป็นใจความว่า **“ไม่มีสัตว์ใดเลยที่จะพ้นไปจากอปราปริยเวทนิยกรรม”**

อันการที่สัตว์นั้งหลายจะได้ไปบังเกิดในพรหมภูมินั้น แล้วแต่ภูมิความสามารถ ในการเจริญสมถกรรมฐานของตน ๆ แต่อย่างน้อยที่สุดก็ต้องพ้นไปจากเขตการทำลาย ของโลก คือ ถ้าสมัยใดโลกถูกทำลายด้วยไฟก็ทำลายถึงปฐมฉนภูมิ สมัยนั้นสัตว์ นั้งหลายจะต้องเจริญสมถกรรมฐานให้ได้ผลถึงทุติยฉนกุศล เพื่อไปบังเกิดในทุติยฉน ภูมิ สมัยใดโลกถูกทำลายด้วยน้ำ ก็ทำลายถึงทุติยฉนภูมิ สมัยนั้นสัตว์นั้งหลายจะต้อง เจริญสมถกรรมฐานให้ได้ถึงตติยฉนกุศล เพื่อไปบังเกิดในตติยฉนภูมิ สมัยใดโลกถูก ทำลายด้วยลมก็ทำลายถึงตติยฉนภูมิ สมัยนั้นสัตว์นั้งหลาย ก็ต้องเจริญสมถกรรมฐาน ให้ได้ผลถึงจตุตฉนกุศล เพื่อไปบังเกิดในจตุตฉนภูมิ (ฉนกุศลที่ได้กล่าวมานี้ หมายถึง ฉนกุศลที่นับตามจตุตฉน) สำหรับผู้มีอินทริย์แก่กล้าอาจเจริญสมถกรรมฐาน ให้ได้ผลสูงยิ่งขึ้นไป จนถึงได้ไปเกิดในภวัคคภูมิ อันจะมีอายุยืนอยู่ในภูมินั้นนานถึง ๘๔,๐๐๐ มหาภัปป์ก็ได้

การปฏิบัติสมถกรรมฐาน อันมีผลให้ไปเกิดในพรหมภูมิอันมีอายุยืนนานนั้น อาจกล่าวได้ว่าเป็นการหนีร้อนไปพึ่งเย็นอยู่ชั่วขณะหนึ่งเท่านั้น ไม่ใช่เป็นการที่จะพ้นทุกข์อย่างจริงจังแต่ประการใด พระสัมมาสัมพุทธเจ้ามิได้ทรงสรรเสริญ เพราะเป็นการเสียเวลาเปล่า เมื่อสิ้นอนาสกแห่งกุศลนั้นก็ย่อมต้องกลับมาเกิดในกามสุคติภูมิ และต่อไปถ้าขาดความสำรวมระวังให้ดีแล้ว ก็อาจจะไปสู่อบายภูมิ อันเป็นที่เกิดของสัตว์นรก เปรต อสุรกาย และดิรัจฉาน ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

อันหลักฐานที่พระพุทธองค์ไม่ทรงสรรเสริญการไปเกิดในพรหมภูมินั้นอาจจะกล่าวสันนิษฐานได้จากเมื่อพระพุทธองค์ได้ตรัสรู้แล้ว ได้ทรงระลึกถึงท่านอาฬารดาบส และอุทกดาบสทั้งสอง ก็เคยมีปรากฏในพระปฐมว่า ท่านทั้งสองนี้ได้ไปปฏิสนธิในรูปพรหมเสียแล้วทั้งสองท่าน จึงทรงพระอุทานว่า เสียเวลาเสียแล้ว ดังนี้เป็นต้น นอกจากนั้น ในสมัยพุทธกาลได้มีพรหมองค์หนึ่ง พิจารณาเห็นความเดือดร้อนของบุคคลทั้งหลาย ได้มากราบทูลพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่า บุคคลทั้งหลายเหล่านี้มีความเดือดร้อนเสมือนมีศรปักอยู่ที่ทรวงอก และมีไฟสุมอยู่เบื้องต่ำ ขอให้พระพุทธองค์ทรงหาอุบายที่จะให้บุคคลทั้งหลายได้พยายามศึกษาสมาธิธรรม เพื่อว่าเมื่อตายแล้วจักได้ไปเกิดในพรหมภูมิ จะได้เสวยความสุขพ้นจากทุกข์ทั้งปวง พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสตอบว่า การเจริญสมาธิธรรมอาจให้ผลดังกล่าวนี้ แต่ไม่ใช่เป็นการพ้นทุกข์อย่างแน่นอน เพราะในพรหมภูมินั้นยังไม่สิ้นโมหะ บุคคลทั้งหลายที่มีทุกข์อยู่ที่ใดที่มีสักกายทิฏฐิอยู่ในสันดาน อันอุปมาเท่ากับมีศรเสียบอยู่ที่อุระประเทศ มีไฟสุมอยู่เบื้องล่าง บุคคลที่จะถอนออกซึ่งศรที่เสียบอยู่พร้อมกับรักษาพิษของมันนั้น จะต้องหาทางปัญญาประกอบกับความพยายาม ถึงพร้อมด้วยสติเจริญวิปัสสนากรรมฐาน จึงจะสามารถถอนสักกายทิฏฐิออกจากสันดานได้ อันนี้จึงจะเป็นการพ้นทุกข์ได้แน่นอน

ส่วนที่ว่าเมื่อสิ้นอนาสกแห่งการเจริญสมถกรรมฐานแล้วจะต้องกลับมาเกิดในสุคติภูมิ และถ้าขาดการสังวรที่ดีแล้วก็อาจต้องกลับไปเกิดในอบายภูมินั้น ตัวอย่างที่จะชี้ให้เห็นง่าย ๆ ในขณะนี้ก็คือ การที่ได้ไปเกิดในพรหมภูมิดังกล่าวมาแล้วนั้น มิใช่เฉพาะเราท่านทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ ณ ที่นี้เท่านั้น แม้บุคคลที่อยู่ในที่อื่นตลอดจนสัตว์เดรัจฉานทั้งหลาย มีจิ้งจก ตู๊กแก นก หนูที่เห็น ๆ อยู่เหล่านี้เป็นต้น ก็ล้วนแต่เคยไปเกิดในพรหมภูมิจนนับครั้งไม่ถ้วนมาด้วยกันแล้วทั้งนั้น และเมื่อหมดอนาสกแห่งกุศลนั้น

แล้วก็ปรากฏให้เห็น ๆ อยู่ดังนี้ ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่าการเจริญสมถกรรมฐานนั้นไม่สามารถจะนำสัตว์ให้พ้นไปจากสังสารวัฏฏทุกข์ได้อย่างแท้จริงประการใด

ส่วนการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งได้กล่าวว่าเราทำทั้งหลายไม่เคยได้ปฏิบัติกัน หรือหากจะได้ปฏิบัติมาบ้างก็ยังไม่ถึงขนาดที่มรรคผลเกิดขึ้นแก่ตนนั้น ก็เพราะการได้มีการเจริญวิปัสสนากรรมฐานก่อนที่จะถึงซึ่งความสำเร็จ คือ การที่มัจฉจิตผลจิตจะเกิดขึ้นนั้น จะต้องประกอบพร้อมด้วยโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ และในโพธิปักขิยธรรมเหล่านั้น ย่อมมีสัมมปปธานเป็นองค์ประกอบด้วยประการหนึ่งและองค์แห่งสัมมปปธาน ๔ นั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ว่า

“อนุปฺปนฺนํ กุสฺลํ อูปาทาย วายาโม”

ซึ่งแปลเป็นใจความว่า “ความเพียรเพื่อให้กุศลธรรมที่ยังไม่เคยเกิดให้เกิดขึ้นแก่เรา” อันเราทำทั้งหลายที่เวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏสงสารนี้ ย่อมมีชาติความเกิดนับถอยหลังไปไม่มีที่สิ้นสุด ฉะนั้น กุศลใด ๆ ที่นอกจากโลกุตตรกุศลแล้ว ที่ยังไม่เคยเกิดในสันดานของแต่ละคนนั้นย่อมไม่มี บรรดาโลกียกุศลทั้งหลายย่อมเคยเกิดมาแล้วทั้งนั้น ฉะนั้น คำว่ากุศลที่ยังไม่เคยเกิดในพุทธวจนะนี้ ย่อมหมายถึงโลกุตตรกุศล จะเกิดขึ้นได้ก็โดยอาศัยการเจริญวิปัสสนากรรมฐานโดยเฉพาะเท่านั้น ถึงแม้ว่าชาติคือความเกิดของแต่ละบุคคลเมื่อนับถอยหลังไปไม่มีที่สิ้นสุดก็ดี แต่โอกาสที่จะได้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน ก็ย่อมหาได้ยาก เพราะการเจริญวิปัสสนากรรมฐานนั้นมีอยู่แต่ในสมัยพุทธกาล อันเป็นเฉพาะกาล ไม่ได้มีอยู่เสมอไป โอกาสที่บุคคลแต่ละคนจะได้ปฏิบัติจึงหาได้ยาก ดังกล่าวแล้วประการหนึ่ง และถ้าเราทำทั้งหลายได้เคยปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานกันมาจนถึงขั้นมรรคผลเกิดแล้วเราทำทั้งหลายก็คงจะได้พ้นจากสังสารวัฏฏทุกข์ ไม่จำเป็นต้องเวียนว่ายตายเกิดตลอดมาจนบัดนี้ ก็เป็นข้อยืนยันอีกประการหนึ่ง

การเจริญวิปัสสนากรรมฐานที่มีอยู่แต่ในสมัยพุทธกาล นอกสมัยพุทธกาลไม่อาจเกิดมีขึ้นได้นั้น ถ้าจะกล่าวอย่างรวบรัด ก็อาจกล่าวได้ว่า เพราะการเจริญวิปัสสนากรรมฐานนั้น ต้องมีรูปนามขั้น ๕ เป็นอารมณ์ และรูปนามขั้น ๕ ซึ่งเป็นปรมัตตสถานะนั้น ย่อมมีพระไตรลักษณ์ปรากฏอยู่ เมื่อใช้สติกำหนดรูปนามอยู่อย่างไม่ขาดสายแล้ว พระไตรลักษณ์ ก็ย่อมจะปรากฏ แต่อย่างไรก็ดี พระไตรลักษณ์ที่จะเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐานได้นั้น จะต้องเกิดจากสัพพัญญุตญาณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

โดยเฉพาะ นอกจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ไม่มีใครสามารถจะนำมาสั่งสอนได้ แม้แต่จะได้ฟังคำสั่งสอนมาจากพระพุทธองค์ก่อน ดังปรากฏหลักฐานในสัมโมหวิโนทนีวาท

*“อนตตลภขณํ ปญญาปนสฺส อญญญสฺส กสฺสจि อวิสโย สพฺพญญุพุทฺธานเมว
วิสโย เอวเมตํ อนตตลภขณํ อปากฺกํ ตสฺมา สตุถา อนตตลภขณํ ทสฺเสนุโต อนิจฺเจน ว
ว ทสฺเสติ ทฺกฺเขน วา อนิจฺจทฺกฺเขน วา*

ซึ่งแปลเป็นใจความว่า *“อนัตตลักษณะเป็นวิสัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
พระองค์เดียว ผู้อื่นไม่สามารถสอนได้ เพราะอนัตตลักษณะนั้นสุขุมคัมภีรภาพยิ่งนัก ไม่
อาจจะเห็นได้ชัดโดยง่าย ในการเทศนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็ทรงเทศนาอนิจจัง
ทุกขัง ก่อน แล้วจึงเทศนาอนัตตต่อภายหลัง ดังมีเรื่องกล่าวว่า*

สมัยนอกพุทธกาล มีพระดาบสองคี่หนึ่งนามว่า **สรังคดาบส** ก็คือพระ
สัมมาสัมพุทธเจ้า ในสมัยที่เสวยพระชาติเป็นพระบรมโพธิสัตว์กำลังสร้างบารมีอยู่
นั่นเอง ได้ทรงสอนให้สัตว์ทั้งหลายรู้จักอนิจจัง และทุกขัง ส่วนอนัตตานั้นไม่สามารถ
จะสอนได้ และแท้จริงอนิจจังทุกขังที่ท่านสรังคดาบสสอนนั้นก็ไม่ใช่อนิจจัง ทุกขัง
แท้ เป็นเพียงอนิจจังทุกขังเทียม เพราะอนิจจังทุกขังที่ท่านสรังคดาบสสอนนั้น ถือเป็น
สมมุติบัญญัติเป็นอารมณ์หาใช่ปรมาตมธรรมไม่ เช่น ถ้วยโถโอชามแตก ก็สอนว่าเป็น
อนิจจัง ส่วนทุกขังนั้นก็เมื่อบุคคลใดได้รับความลำบาก มีการเจ็บป่วยหรือถูกภัยใด ๆ
เบียดเบียนก็กล่าวว่าเป็นทุกขัง ส่วนอนัตตานั้นท่านไม่อาจสอนได้ นี้ก็จะเห็นได้
ว่า แม้แต่พระบรมโพธิสัตว์ ก่อนแต่การตรัสรู้ซึ่งสัพพัญญุตญาณนั้น ก็ไม่อาจจะสอน
พระไตรปิฎกให้สมบูรณ์ได้ ถึงแม้การสอนเพียง อนิจจัง ทุกขัง ก็ถือเป็นสมมุติบัญญัติเป็น
อารมณ์หาใช่ปรมาตมธรรมไม่ อนิจจัง ทุกขัง ดังกล่าวนั้น จึงยังหาใช่ธรรมวิปัสสนา
กรรมฐานไม่ และการพิจารณาโดยถือสมมุติบัญญัติเป็นอารมณ์เช่นนั้น ไม่อาจเป็นเหตุ
ให้อนัตตปรากฏเกิดขึ้นได้เลย จึงไม่สามารถถอน **สักกายทิฏฐิ** อันอุปมาเหมือนสรเสียบ
อยู่ที่อุระประเทศออกเสียได้เลย อนัตตลักษณะ ที่จะปรากฏเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อมีการ
พิจารณาอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะอันเกิดจากปรมาตมธรรม และได้เห็นลักษณะทั้ง

สองนั้นอย่างแจ่มชัดแล้ว เมื่อนั้นแหละอนัตตลักษณะจึงจะปรากฏเกิดขึ้นได้ดังปรากฏใน
มุลฎีกาว่า

**อนตตลกฺขณปญฺญาปนสฺส อญฺเฐสฺ อวิสยตา อนตตลกฺขณทีปกาณํ
อนิจฺจทกฺขลกฺขณานญฺจ ปญฺญาปนสฺส อวิสยตา ทสฺสิตา โหติ เอวํ ปน ทุปฺปญฺ
ญาปนตา เอเตสฺ ทุรฺปฏฺฐานตา โหติ**

ซึ่งแปลเป็นใจความว่า **อนัตตลักษณะนี้สุขุมกัมภีรภาพยิ่งนัก ใช้วิสัยที่ผู้อื่นจะรู้
ได้ ต้องอาศัยสัพพัญญุตญาณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยเฉพาะเท่านั้น** การที่จะเห็น
อนัตตลักษณะได้แน่ชัดนั้น จะต้องอาศัยการเห็นอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะได้แจ่มชัด
เสียก่อน อาจกล่าวได้ว่า อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะเป็นเหตุ อนัตตลักษณะเป็นผล
เพราะฉะนั้น ถ้าเหตุถูกผลก็ย่อมเกิด ถ้าเหตุผิดผลเกิดก็เกิดไม่ได้

อนิจจลักษณะ และทุกขลักษณะที่มีปรมาตถารมณนั้นเป็นไฉน บุคคลใดพึง
พิจารณาขั้น ๕ อยู่อย่างไม่ขาดสายจนเกิดความรู้สึกอย่างชัดเจนว่า เมื่อรูปกระทบตา
อาการเห็นเกิดขึ้นขณะหนึ่งแล้วก็ดับไป เมื่อเสียงกระทบหูอาการได้ยินเกิดขึ้นขณะหนึ่ง
แล้วก็ดับไป เมื่อกลิ่นกระทบจมูกอาการรู้กลิ่นเกิดขึ้นขณะหนึ่งแล้วก็ดับไป เมื่อรส
กระทบลิ้นอาการรู้รสเกิดขึ้นขณะหนึ่งแล้วก็ดับไป เมื่อเย็น ร้อน อ่อน แข็ง กระแทกกาย
อาการสัมผัสเกิดขึ้นขณะหนึ่งแล้วก็ดับไป เมื่อธรรมารมณ กระแทกใจ อาการรู้สึกเกิดขึ้น
ขณะหนึ่งแล้วก็ดับไป ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นขณะหนึ่งแล้วก็ดับไป ดังกล่าวนี้ สักแต่ว่า
เป็นสภาวะหาใช่มีสัตว์มีบุคคลเป็นผู้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส ได้นึกคิดอย่างไร
ไม่ และโดยที่สภาวะเหล่านี้เกิดขึ้นแล้วดับไปนี้แหละเรียกว่า **อนิจจัง** คือความไม่เที่ยง
และโดยที่เกิดขึ้นแล้วดับไปไม่สามารถจะคงทนอยู่ได้นี้แหละเรียกว่า **ทุกขัง** คือความทน
อยู่ไม่ได้ และเมื่อเห็นอนิจจังทุกขังอย่างชัดเจนแล้ว ความรู้ก็จะเกิดขึ้นอีกว่า อันการ
เกิดขึ้นแล้วดับไปของสภาวะธรรมเหล่านี้ เป็นลักษณะธรรมดาของสภาวะธรรมนั้น ๆ ใคร
จะอ่อนวอนขอร้องบังคับบัญชาให้เป็นไปอย่างอื่น กล่าวคือ เมื่อยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น หรือ
เมื่อเกิดขึ้นแล้วไม่ให้ดับไปดังนี้ ก็ไม่สามารถจะบังคับบัญชา หรืออ่อนวอนขอร้องให้
เป็นไปตามใจชอบได้ อันนี้แหละจึงชื่อว่า **อนัตตา** คือความไม่มีตัวตนที่จะอ่อนวอน
ขอร้องบังคับบัญชาให้เป็นไปอย่างอื่นได้ เมื่อพึงพิจารณาอยู่จนเกิดปัญญาเห็นชัด
ดังกล่าวแล้ว อันการที่ยึดมั่นถือมั่นมาแต่เดิมว่า เป็นนิจจัง คือเห็นว่าสังขารูปนามนี้

เป็นของไม่เที่ยง สุขัง สังขารรูปนามนี้เป็นสุข อตตาสังขารรูปนามนี้เป็นตัวตน ก็จะเพิกถอนเสียได้ เป็นอันว่าได้ละสลักกายทิฏฐิ ซึ่งอุปมาประดุจลูกศรที่เสียบอกอยู่พร้อมด้วยไฟที่สุ่มอยู่เบื้องต่ำเสียได้

ในที่สุดนี้ เป็นอันกล่าวสรุปความได้ว่า การเจริญกรรมฐาน มีอยู่ ๒ ประการ คือ การเจริญสมถกรรมฐาน และการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน การเจริญสมถกรรมฐานมีได้ทั้งในสมัยพุทธกาล และนอกสมัยพุทธกาล อานิสงส์ของการเจริญสมถกรรมฐานจะให้ผลไปเกิดในพรหมภูมิ เมื่อหมดอานิสงส์แล้วจะต้องกลับมาเกิดในกามภูมิอีก ไม่ใช่ทางที่พ้นทุกข์ได้แน่นอน เราท่านทั้งหลาย เคยปฏิบัติสมถกรรมฐานกันมาคนละนับครั้งไม่ถ้วนมาแล้ว ส่วนการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน เป็นวิสัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยเฉพาะ ผู้อื่นใดก็ไม่สามารถจะนำมาสอนได้ การเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานจะต้องประกอบด้วย การพิจารณารูปนามขั้น ๕ เป็นอารมณ์ เพ่งพินิจอยู่จนพระไตรลักษณ์ อันพระไตรลักษณ์ที่จะปรากฏเป็นวิปัสสนาญาณนั้น จะต้องเกิดจากปรมัตตอารมณ์ ไม่ใช่บัญญัติอารมณ์ เมื่อได้เพ่งพิจารณาจนถึงญาณคามินีวิปัสสนาญาณแล้ว มัคคญาณ ผลญาณย่อมเกิดขึ้น อันอาจถอนสลักกายทิฏฐิเสียได้ ซึ่งย่อมมีอานิสงส์ตัดภพชาติให้สิ้นไปในที่สุด ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดต่อไป ซึ่งเป็นทางพ้นทุกข์อย่างเที่ยงแท้แน่นอน และเป็นนิรันดร

ท่านวิปัสสนาจารย์ทั้งหลาย ในที่สุดแห่งการบรรยายนี้ ขอเตือนให้ท่านทั้งหลายพึงพยายามช่วยกันรักษาวิธีการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่ถูกต้องสมบูรณ์นี้ไว้ให้มั่นคง และเจริญยั่งยืนไปชั่วกาลนาน ขอให้ช่วยกันระวังอย่าให้การปฏิบัติอันไม่ถูกต้องแทรกซึมเข้ามาปะปนได้เป็นอันขาด ประการสำคัญที่สุด ก็คือพระไตรลักษณ์อันจะเป็นปัจจัยให้เกิดวิปัสสนาญาณนั้น ต้องเป็นพระไตรลักษณ์ที่มาจากปรมัตตอารมณ์ ไม่ใช่มาจากบัญญัติอารมณ์ คือขณะใดที่ยังเห็นสัตว์บุคคลไม่เที่ยง สัตว์ บุคคลเป็นทุกข์ สัตว์บุคคลเป็นอนัตตาอยู่ ไตรลักษณ์นั้นยังไม่ใช่พระไตรลักษณ์ ที่จะป็นปัจจัยให้เกิดวิปัสสนาญาณ ต่อเมื่อใดเห็นแน่ชัดว่า รูปนามขั้น ๕ นี้ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา โดยไม่มีสัตว์บุคคลเกี่ยวข้องด้วยแล้ว เมื่อนั้น จึงจะเป็นพระไตรลักษณ์ การเป็นปัจจัยให้เกิดวิปัสสนาญาณให้เกิดได้ ขอให้พระวิปัสสนาจารย์ทั้งหลาย จงเจริญมั่นคงในพระพุทธศาสนา เพื่อช่วยกันปฏิบัติกิจการทั้งหลายให้เจริญก้าวหน้ายิ่ง ๆ ขึ้นไปเทอญ

